

Відгук
офіційного опонента
на дисертацію у формі монографії Боряк Тетяни Геннадіївни
«Усна історія у джерельній базі студій Голодомору:
історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Актуальність заявленої теми дослідження пов'язана, як вірно відмітила дисертантка, головним чином з двома чинниками: відходом покоління очевидців (ще у середині 2010-х рр., я, як ініціатор усноісторичного проекту із тематики Голодомору та упорядник відповідних збірок, відмічав стрімке зменшення кількості «дітей Голодомору», здатних оприлюднити власний досвід виживання під час голоду); та війною Росії проти України, що актуалізує питання радянських тоталітарних експериментів (Голодомору-геноциду у даному випадку), пам'яті українців про них, а також дослідницького інструментарію, придатного для фіксування злочинів російського агресора часів війни та формування усноісторичної джерельної бази для майбутніх істориків.

Дисертаційне дослідження Т. Г. Боряк «Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень» є міждисциплінарною працею, що торкається різних спеціальних історичних дисциплін (джерелознавство, архівознавство), а також усної історії і студій, пов'язаних із політикою пам'яті та травм.

Структура дисертації є продуманою і вмотивованою. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів (15 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури.

Основна частина дисертації Т. Г. Боряк, виконаної у формі наукової монографії, містить структурні елементи, що мають бути присутні в дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук: виділення історіографії та методології дослідження; послідовний, структурований виклад результатів дослідження з посиланнями на власні праці, джерела та наукову літературу;

висновки, що узагальнюють результати дослідження. Однак у вступі до монографії Т. Г. Боряк немає обов'язкового для дисертації виокремлення рубрик, де формулюється наукова новизна, об'єкт та предмет, завдання дослідження, особистий внесок здобувача, зв'язок з науковими темами. Це зумовлено тим, що такі елементи у вступній частині не є характерним для жанру монографії; водночас вони представлені у тексті автореферату дисертації.

В авторефераті сформульовано положення, що засвідчують наукову новизну та особистий внесок здобувачки у сфері джерелознавства, усної історії та дослідження Голодомору. Наукова новизна пов'язана з актуальністю, – саме через завершення формування усноісторичного масиву та виявлення документальних комплексів в українських та іноземних архівах (за винятком російських та окремих приватних колекцій) стало можливим реконструювання шляхів і особливостей формування різних компонентів джерельної бази Голодомору та їхнього інформаційного потенціалу, а також обставин, які ці процеси супроводжували.

Запропоновані дисертанткою атрибути дисертаційного дослідження (мета, завдання, об'єкт, предмет, хронологічні та територіальні межі) не викликають заперечень, органічно розкриваючись у ході викладу матеріалу.

Апробаційний перелік засвідчує багаторічну роботу дисертантки над проблематикою, про що свідчать монографія 2024 року; монографічна частина видання 2016 року; модуль «Свідчення» ГІС-Атласу Голодомору 2021 року, не кажучи про публікації з теми (41 позиція, з них 24 статті у фахових виданнях, індексованих у наукометричних базах). Цим до речі дисертаційне дослідження Т.Боряк вигідно відрізняється від багатьох аналогічних робіт.

Практичне значення результатів полягає в окресленні кількісних параметрів усноісторичних джерел, характеристиці специфіки та динаміки їхнього створення і накопичення на тлі суспільно-політичних процесів, які впливали на формування джерельної бази.

Головна наукова новизна дослідження, на нашу думку, полягає у тому, що дисертантка пропонує адаптувати існуючі методологічні підходи до трактування видів усноісторичних джерел, витворених як у тоталітарній державі, яка в свою чергу була націлена на знищення архівних свідків злочину геноциду, так і в посттоталітарній, в умовах первісного відставання теорії і практики усної історії у питанні формування джерельної бази історичної науки в Україні, за умов переважно байдужості держави до проблеми та відсутності достатнього фінансування усноісторичних проєктів, а також здійснювати аналіз джерельної бази з урахуванням обмежень, накладених політичною ситуацією та ідеологічними обмеженнями у тій чи іншій країні у певний проміжок часу. Такий кут зору дозволяє глибше прочитання різних видів джерел і водночас – виявлення площин перетину їхнього контенту.

Дисертаційна робота здобувачки Т. Г. Боряк «Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень», виконана у вигляді монографії – добре структуроване дослідження, виконане на високому науковому рівні з дотриманням принципів академічної доброчесності. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків, в яких послідовно вирішуються основні дослідницькі завдання та обґрунтовуються висновки. Список використаних джерел та їх цитування в тексті роботи засвідчують наявність ґрунтовної джерельної бази, що забезпечила достовірність отриманих результатів.

У першому розділі розглядається історіографія, методологія та структура джерельної бази дослідження, а також формулюються термінологічні засади дослідження. Запропонований проблемно-тематичний принцип представлення доробку попередників відбиває складність процесу формування джерельної бази дослідження та методичні проблеми, пов'язані зі специфікою усної історії Голодомору як джерела, що фіксує глибоко травматичну подію (геноцид). Зрозуміло, що у даному дослідженні неможливо охопити усіх ініціаторів усноісторичних проєктів Голодомору, однак обрані для аналізу окремі іноземні,

регіональні та загальноукраїнські проекти дають змогу екстраполювати певні тенденції на інші регіони і періоди.

Одним з ключових у роботі (виходячи лише з назви монографії), є підрозділ 1.3 «Загальна структура джерельної бази дослідження Голодомору». Авторка пропонує поділ джерел на дві групи: документальні (1.3.1) та «Усноісторичні джерела» (1.3.2), виходячи із потреби «виокремлення із масиву джерельної бази Голодомору та аналіз джерел, створених конкретними особами» (с. 66). Таке застереження із подальшим акцентом на чинниках, які визначають «багатошаровість» (с. 66) джерельної бази Голодомору, виглядає доцільним та таким, яке знімає питання щодо віднесення авторкою до усноісторичних джерел та джерел особового походження реляцій дипломатів та звітів іноземних спецслужб, або ж пресові публікації. Слушним є зауваження щодо розтягненості у часі через ідеологічно та політично зумовлені обставини формування джерельної бази, що не дає змоги застосувати єдиний методологічний інструментарій, придатний для джерелознавчих досліджень у царині інших проблематик.

До другої групи джерел Голодомору («Усноісторичні джерела та джерела особового походження») авторка відносить такі шість груп: усноісторичні джерела: усна історія (свідчення) та мемуари; листи; матеріали, що містять відомості про голод, зібрані іноземними журналістами та оприлюднені у формі статей у періодичній пресі (закордонній та українській), публікацій свідчень та щоденникових записів; також свідчення іноземців; документи, пов'язані з діяльністю дипломатичних установ та іноземних спецслужб; поетичні та прозові тексти, створені в 1930-х роках та під час Другої світової війни; щоденники та щоденникові нотатки. Подальший аналіз цих груп розкриває специфіку їхнього формування та інформаційний потенціал. Така інклюзивність, подеколи суперечлива з точки зору джерелознавця, виглядає доцільною для даної тематики, дозволяючи таким чином збагатити джерельну базу Голодомору і наситити дослідницьке поле новими напрямками досліджень Голодомору. Важливим є паралельний, одночасно з аналізом документальних

джерел, аналіз поняття «архівоцид» (с. 60–61), запроваджений в обіг іншим джерелознавцем, архівістом та істориком, – адже саме це явище пояснює прогалини у джерельній базі і обраний авторкою підхід до систематизації джерел.

Другий розділ присвячений усній історії як «джерелу і методу дослідження Голодомору», пропонуючи теоретико-методологічні засади підходу дослідниці до аналізу усної історії Голодомору. Спираючись на дослідження західних науковців, які зі зрозумілих причин випереджали у 1990-х – 2000-х роках українських фахівців у царині усної історії, авторка акцентує увагу на ролі усної історії як історичного джерела у тоталітарних та пост-тоталітарних суспільствах (с. 116, 121, 129), а також виокремлює вузлові проблемні точки, з якими стикаються дослідники усної історії (с. 130). Від методології усної історії Т. Г. Боряк органічно переходить до усної історії Голодомору, апробуючи виокремлені нею вище проблемні точки (2.4 «Специфічні риси усноісторичного наративу»). Викликає зацікавлення підхід авторки до розгляду політики пам'яті крізь призму саме усної історії (її записування та оприлюднення, симбіоз проманіфестованого певним чином пам'ятання про голод із комеморативною політикою) в Україні і Росії (в останній аналіз цих явищ особливо актуальний під час російсько-української війни).

Третій розділ є найбільшим за обсягом, становлячи осердя дисертаційного дослідження. За хронологічним принципом авторка розглядає етапи та особливості формування джерельної бази, відштовхуючись зокрема і від політичних, ідеологічних і світоглядних перипетій низки епох і країн. Так дослідження частково перетворюється з джерелознавчого на радше історичне, збагачуючи наше знання про Голодомор як про травматичну подію, яка була присутня в індивідуальній пам'яті українців. Виглядає слушним зауваження про цілісну кампанію «советської інформаційної війни проти голоду» (с. 311) з виокремленням її особливостей у 1930-х рр. та після 1945 року. Знову-таки, препарована авторкою інформаційна війна суголосна методам, образам і

нарративам нинішньої інформаційної війни Росії проти України. На відміну від краще дослідженого періоду 1930-х та 1945–1980-х рр., авторка на основі потужного масиву тогочасної преси (принаймні майже 200 номерів) виявила факти продукування спогадів про голод у період нацистської окупації, засвідчуючи тяглість пам'яті про голод з попереднього, довоєнного періоду.

Період з кінця 1980-х рр. виокремлено в окремий підрозділ 3.2 «Усноісторичні проєкти в незалежній Україні». Дисертантка простежує як методологічні засади низки усноісторичних проєктів, так і супутні обставини цих ініціатив, пропонуючи у наступному підрозділі окреслення кількісних параметрів усноісторичного масиву.

Зрозуміло, що наведені у підрозділі 3.4 «Кількісні параметри масиву усноісторичних джерел Голодомору» не можуть бути точними або остаточними. Однак такі обрахунки дозволяють представити межі усноісторичного масиву у джерельній базі історії України і певні політичні чинники, які супроводжували формування масиву на різних етапах модерної української історії і державотворення – як, наприклад, термін «археоцид» (с. 402) (за аналогією з «архівоцидом») на означення впливу саме фактору політики, уособленого постаттю В. Януковича. Такий підхід авторки зайвий раз підкреслює, що західні методики щодо розмежування джерел, розроблені у «стерильних» польових та кабінетних умовах, можуть не завжди можуть спрацьовувати у пост-тоталітарних державах.

Четвертий розділ демонструє результати залучення Т. Г. Боряк іншої групи джерельної бази, – документальних джерел, – до аналізу. Це дозволяє співставити інформаційний потенціал обох виділених нею груп, а також виокремити відомості про конфіскацію продовольства як інструменту геноциду. Відносно новим інструментом візуалізації результатів історичних досліджень є залучення геоінформаційних систем, і авторка засвідчила «придатність» усної історії Голодомору до накладання на мапу.

Висновки є самостійними, належно обґрунтованими як у відповідних розділах роботи, так і зведені в єдиний розділ, і відповідають поставленим завданням.

Аналіз загального змісту монографії Т. Г. Боряк «Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень» та тексту автореферату засвідчує високий науковий рівень проведеного дослідження, актуальність та новизну теми, самостійність виконання роботи, достовірність та обґрунтованість висновків.

Попри загалом позитивне враження від дисертаційного дослідження у вигляді монографії Т. Г. Боряк висловлюємо низку зауважень:

1. Вважаємо дещо недостатньо обґрунтованим запропонований авторкою підхід щодо екстраполяції кількісних даних (с. 425) стосовно регіональних археографічних публікацій про Голодомор.

2. Відсутня бодай постановка питання про те, який відсоток усноісторичних джерел з державних архівних установ України залишається неактуалізованим у дослідженнях істориків.

3. У дисертації відсутні додатки. Авторка уклала лише чотири діаграми (див. с. 64-65, 422), такі схеми могли би супроводжувати всі виокремлені авторкою етапи. У таблицях можна було би представити результати контент-аналізу джерел, створених протягом різних періодів, а також типологію, розроблену для проекту «МАПА» (це могло б стати серйозною візуалізацією практичного значення дисертаційного дослідження).

4. Авторка залучала до свого інструментарію контент-аналіз, але не зазначила його серед методів (с. 3 автореферату).

5. Дисертантка чомусь не залучила білоруську усну історію про голод. Це, подібно до російських зерновиробничих регіонів, проаналізованих авторкою за допомогою праць В. Кондрашина та усної історії Кубані, дозволило б помістити Голодомор у регіональний контекст колективізаційних процесів і політики Сталіна щодо республік, а головне – чіткіше окреслити не просто різницю, а глибоку прірву між поодинокими й невиразними

свідченнями про голод в історичній пам'яті Росії (це не стосується Кубані) та Білорусі, а також потужним масивом усної історії Голодомору в Україні.

6. Варто було б залучити спогади й праці перших повоєнних років Демократичного об'єднання бувших репресованих українців соєтами (ДОБРУС).

7. На с. 2 автореферату серед завдань зазначено: «співставити інформаційний потенціал офіційної документації та джерел особового походження, зокрема й щодо конфіскації незернових запасів і їжі як ключового інструменту злочину геноциду». Вважаємо, що поряд із вилученням у селян незернових продуктів і готової їжі варто було б ширше залучити до аналізу (зокрема, в підрозділі 4.2, с. 498-502) такі дієві інструменти винищення селян, як позбавлення їх одягу, хатнього начиння і майна, а також виселення з хати (адже якщо взимку напівроздягнені люди родинами із дітьми опинялися на вулиці, це майже однозначно був для них смертельний вирок). Усна історія багата на такі приклади.

Попри висловлені зауваження, вважаємо дисертаційне дослідження актуальним, завершеним та цілісним, і таким, що має беззаперечну наукову новизну: аналіз джерел особового походження про Голодомор у контексті епохи із залученням теоретичних і практичних засад усної історії, що розширює джерельну базу студій Голодомору і наводить свідчення про механізм геноциду, застосованого соєтським режимом на чолі з Й. Сталіним. Авторка демонструє дотримання норм академічної доброчесності. Результати дослідження належно представлені в наукових публікаціях та обговорені на наукових заходах. Автореферат відображає основні положення дисертаційного дослідження.

Дослідження Т. Г. Боряк у формі монографії «Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень», подане на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, відповідає паспорту спеціальності та вимогам, що

висуваються до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук, викладеним у «Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. за № 1197», а авторка роботи Боряк Тетяна Генадіївна заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Офаційний опонент,
головний науковий
співробітник ІУАД НАН України,
д. і. н., проф.

Ю.А. Мицик

Інститут української драматургії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України

Підпис: *Ю.А. Мицик*

Печатка:

Вчений секретар

Д.В. Бурма

